

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

Тема 1. ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА ЯК ФОРМА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Мета: одержати уявлення про предмет і завдання курсу, усвідомити його зв'язок з іншими науками.

Теоретичні відомості

Туристично-краєзнавча робота (ТКР) відіграє надзвичайно важливу роль у вивченні географії, адже становить неодмінний складник навчально-виховного процесу, механізм формування позитивних особистісних якостей, навичок самоосвіти й зумовлює прагнення до безперервного навчання.

Сутність ТКР як частини позакласної освіти полягає в самостійній, ініціативній діяльності учнів під керівництвом учителя, зокрема, у галузі географії у вільний від навчальних занять час.

ТКР головним чином виконує наступні функції:

- освітню,
- виховну,
- профорієнтаційну.

Освітня функція полягає в поглибленні знань, одержаних на уроках географії, шляхом більш глибокого опрацювання певних тем, самостійного дослідження учнями конкретних проблем через стимулювання пізнавального інтересу, застосування на практиці набутих вмінь і навичок. Шкільна програма передбачає загальне ознайомлення з теоретичними засадами географічної науки, явищами та процесами географічної оболонки, але більш докладне вивчення потребує більшого часу та уваги з боку вчителя та учнів, тому поглиблювати знання, отримані на уроках, необхідно в процесі позакласної роботи. Сутність ТКР обумовлює ефективність засвоєння знань через особисте зацікавлення учнів. Уся різноманітність форм та методів позакласної ТКР, що спирається на предметне світосприйняття, дозволяє на конкретному прикладі малої території застосовувати набуті під час теоретичних занять уміння й навички (наприклад, застосовувати навички метеорологічних досліджень на географічному майданчику, послуговуватися анкетним методом у суспільно-географічних дослідженнях краю тощо).

Виховна функція полягає у вирішенні широкого кола проблем, яке ставить перед особистістю сучасне суспільство:

- формування свідомого члена громадськості;
- соціальна адаптація; формування принципів раціональної поведінки в суспільстві та природі;
- подолання психологічного бар'єру у відносинах з однокласниками, однолітками, батьками, учителями та іншими членами суспільства;
- формування активної громадської позиції, ініціативності, цілеспрямованості й прагнення втілювати задуми в життя;
- виховання таких позитивних рис особистості, як товариськість, співчуття, відкритість, інтерес до життя, а отже, і прагнення до пізнання.

Профорієнтаційна функція передбачає допомогу у виборі майбутньої професії, адже будь-яка позакласна робота має певні практичні, суспільно

корисні результати. Крім того, на основі особистої зацікавленості певним аспектом суспільної діяльності, власної участі у вирішенні конкретної проблеми формується сфера професійних інтересів і життєвих цінностей учнів.

Відповідно цілі ТКР впливають із загальних цілей шкільної географії – створити за допомогою навчальної дисципліни умови для розвитку самосвідомої та самодостатньої особистості, яка обізнана з правилами поведінки в природному та соціальному середовищі, має потребу в задоволенні пізнавального інтересу та самовираженні, уміє застосовувати набуті на уроках уміння та навички в практичній діяльності.

Для досягнення окреслених цілей необхідно вирішити такі питання:

- формування пізнавального інтересу до навчального предмета (географії);
- поєднання шкільної географії з життям;
- поглиблення та розширення змісту тем, які вивчають на уроках, створення умов для застосування одержаних знань на практиці;
- удосконалення вміння використовувати джерела географічної інформації;
- розвиток в учнів компетентностей; вироблення вмінь і навичок самоосвіти, виявлення й розвиток індивідуальних творчих здібностей та нахилів;
- здійснення індивідуального підходу;
- профорієнтація;
- розширення загальноосвітнього кругозору учнів, формування в них наукового світогляду;
- організація дозвілля школярів, культурного відпочинку та розваг;
- поширення виховного впливу на учнів у різних напрямках виховання.

ТКР дозволяє: розширювати базу практичного формування вмінь та навичок, адже на відміну від шкільних занять позакласні заходи проводять на географічному майданчику, у музеях, на екологічних та комплексних стежках, на підприємствах виробничої та невиробничої сфери тощо; більш повно використовувати джерела географічної інформації (довідники, наукову та науково-популярну літературу тощо) і більш раціонально застосовувати методи досліджень (опис, опитування, збір краєзнавчого матеріалу); частіше та ефективніше застосовувати індивідуальні, нетрадиційні та ігрові методи навчання, підвищувати ступінь відповідальності учнів; ширше впроваджувати результати досліджень у суспільну діяльність.

Відповідно до цілей, завдань та методів роботи в позакласній діяльності виділяють такі напрямки:

- *історико-географічний*, який відповідає завданням гуманізації освіти й полягає в зосередженні уваги на зв'язку минулого та сучасності, застосуванні біографічного підходу у вивченні географії й ознайомленні учнів із видатними особистостями;

- екологічний, що передбачає: поглиблення знань про взаємодію людини та природного середовища, виховання дітей на основі принципів екологічної поведінки, прищеплення їм дбайливого ставлення до живої природи; ознайомлення із проблемами надмірного антропогенного навантаження на довкілля, нераціонального використання природних ресурсів, забруднення природи, скорочення біологічного та ландшафтного різноманіття; упровадження принципів європейської освіти, зокрема ознайомлення учнів із

Концепцією сталого розвитку. У рамках цього напрямку можуть бути розглянуті питання рекреаційної географії та культурних ландшафтів (природних та антропогенних ландшафтів, які оточують школу та місце проживання учнів);

- *економічний*, спрямований на впровадження принципів економічного виховання дітей, вироблення норм поведінки в умовах ринкової економіки та поглиблення знань про господарську структуру краю;

- *естетичний*, пов'язаний із формуванням у школярів здатності відчувати естетичне задоволення від спілкування з природною та історико-культурною спадщиною свого краю, отримувати творче натхнення з оточення;

- *туристично-краєзнавчий*, що становить один із найдієвіших та найпоширеніших складників позакласної роботи, адже дозволяє поєднувати загальні знання з практичним їх застосуванням на локальній території проживання учня під час його особистої участі в польових дослідженнях. Сутність цього напрямку полягає в організації туристичних колективних форм роботи (походів, змагань, експедицій тощо) із проведенням краєзнавчих досліджень на маршруті;

- *країнознавчий*, реалізований під час вивчення народів і країн, політичної географії та подій сучасності, який втілює ідею інтеграції фізико-географічних та суспільно-економічних знань.

Важлива особливість позакласної роботи – це більш широкі можливості для застосування інноваційних технологій навчання, що відображують стрімкий розвиток суспільства, процеси глобалізації та інтеграції, швидке виникнення та впровадження в життя нових знань. Традиційне та інноваційне навчання вперше розглянула група вчених у доповіді Римському клубу в 1978р. При цьому інноваційне навчання дослідники трактували як процес і результат навчальної та освітньої діяльності, що стимулює новаторські зміни в культурі, соціальному середовищі. Воно орієнтоване на формування готовності особистості до динамічних змін у соціумі шляхом розвитку здібностей до творчості, різноманітних форм мислення, а також здатності до співпраці з іншими людьми. Інноваційне навчання включає власне інновації, інноваційні педагогічні технології та інноваційні методи. На сьогодні найбільш поширені в позакласній діяльності є структурно-логічні, інтеграційні, ігрові, комп'ютерні, діалогові, тренінгові технології.

Питання для обговорення

1. Поняття про позакласну та позашкільну освіту.
2. Місце туристично-краєзнавчої роботи (ТКР) у позакласній роботі та в системі географічної освіти.
3. Мета й завдання курсу «Туристично-краєзнавча робота в позашкільних закладах».
4. Інноваційні технології в ТКР.

Завдання:

Опрацювати публікації за тематикою «Туристично-краєзнавча робота» (за п'ять років). Скласти перелік опрацьованих статей за планом:

1) автор; 2) назва статті; 3) назва джерела інформації (газети, журналу), рік, номер, обсяг (кількість сторінок); 4) анотація (стислий виклад змісту публікації).

Тема 2. ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ ЯК ПРОВІДНОЇ ГАЛУЗІ ОСВІТИ

Мета: одержати уявлення про ТКР як форму географічної освіти та виховання особистості.

Теоретичні відомості

Основи застосування головних форм ТКР у процесі навчання й виховання дітей було закладено видатними світовими та українськими педагогами: Ф. Діствергом, Й.-Г. Песталоцці, Я.-А. Коменським, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковородою, О. Духновичем, Б. Грінченком, К. Ушинським, Т. Лубенцем, С. Русовою; у різний час положення окремих аспектів краєзнавства формували відомі науковці й методисти: Д. Багалій, М. Баранський, О. Барков, Л. Берг, О. Борзов, М. Грушевський, М. Ломоносов, І. Матрусов, Ю. Саушкін, К. Строев та ін. В Україні питання краєзнавчої теорії в освіті та вихованні розроблено О. Дібровою, К. Дубняком, Я. Жупанським, В. Замковим, Ф. Заставним, Л. Зеленською, І. Ковальчуком, М. Кострицею, М. Крачилом, В. Крулем, В. Кубійовичем, О. Мариничем, Я. Мариняком, Ф. Матвієнко-Гарнагою, І. Ровенчаком, С. Рудницьким, С. Русовою, П. Рутинським, Т. Тетерським, П. Тутковським, О. Шаблієм, П. Шищенком, М. Янком та ін.

Перші ідеї застосування позакласних форм навчання як провідного засобу виховання розглядали ще за часів античності, середньовіччя та Відродження, але сучасного втілення вони набули лише наприкінці ХІХ ст. Принципи екологічного виховання окреслено в первинних формах навчання та освіти – у казках та легендах, козацькій освітньо-виховній спадщині й усній народній творчості більш пізнього періоду. На попередніх етапах розвитку людства, коли життя кожної конкретної людської спільноти прямо залежало від умов її існування, екологічне виховання, розпочате з колиски, тривало все життя людини. Пізніше, із розвитком цивілізації, коли з'явилися перші заклади освіти, що забезпечували спадкоємність педагогічних надбань, краєзнавчі та екологічні форми навчання стали набувати особливого значення.

Зокрема, педагогічні засади формування норм поведінки в суспільстві та природі, закладені князями Київської Русі – Ярославом Мудрим та Володимиром Мономахом, пізніше згадували Г. Сковорода й видатні просвітники епохи Відродження – Я.-А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці, Ф. Дістверг, без них стали неможливі освіта й виховання в ідеях російських та українських учених-просвітників – М. Ломоносова, Д. Багалія, М. Грушевського та багатьох інших, вони стали неодмінним складником навчального процесу завдяки обґрунтуванню методик видатних педагогів – С. Русової, К. Ушинського, О. Макаренка та В. Сухомлинського.

П. Русин вбачав у єднанні з природою спосіб морального виховання та вдосконалення людей. Сучасником П. Русина був Еразм Роттердамський, який сформулював першочергові завдання освіти в такому порядку: плекання; благочестя; сумління; підготовка до життя в суспільстві; прищеплення гарної

поведінки шляхом упровадження в освітню галузь форм позакласної роботи в сучасному розумінні.

На початку XIX ст. завдяки ідеям М. Ломоносова в навчальну програму було включено курс «Вітчизнознавство», що передбачав ознайомлення в школі з географією навколишньої місцевості, яке ґрунтувалося переважно на безпосередніх спостереженнях. Пізніше вітчизнознавство та батьківщинознавство було замінено на краєзнавство.

Ідеї поєднання фізичного та духовного виховання у формуванні особистості було втілено в діяльності так званих «альпійських товариств», що почали функціонувати в країнах Західної Європи з 1860 р. На теренах сучасної України аналогом таких закладів стали Кримсько-Кавказький гірський клуб (ККГК), перше відділення якого розпочало свою діяльність у Ялті в 1891 р., і товариства «Рута» й «Пласт» на західноукраїнських землях. Якщо діяльність ККГК включала широке коло питань щодо краєзнавчих досліджень Криму, підвищення рівня національної самосвідомості громадян, організації екскурсій та розвитку туристичної сфери регіону, то «Рута» і «Пласт» були прототипами сучасних скаутських організацій.

У 70-х рр. XIX ст. провідні педагоги країни почали висловлювати ідеї стосовно патріотичного виховання дітей, орієнтованого на врахування особливостей природи, географічного розташування, клімату певної території та історії рідного краю. Зокрема, наприкінці XIX ст. засади шкільного краєзнавства заклала відомий педагог і просвітник С. Русова, яка була активною прихильницею методики вільної школи М. Монтесорі, що передбачала органічне, природне одержання уявлень про навколишній світ, а тому вона вважала, що прищепити дитині національні риси можна, лише орієнтуючись на навколишнє середовище. Вона писала, що «...треба добре знати свій край, бо рідна земля все одно, що велика сім'я, а земляки – все одно, що родичі, тільки навчаючись любити і свідомо ставитись до свого люду, до свого краю ми навчимося шанувати і других людей...». Перші геоботанічні екскурсії в регіоні як частину навчального процесу було організовано та впроваджено в освіту І. Акінфієвим наприкінці XIX – на початку XX ст. на Катеринославщині. Екскурсії мали на меті ознайомлення учениць з особливостями живої природи та правилами екологічної поведінки. Краєзнавчі методи у вищу освіту впроваджував Д. Яворницький – професор, директор Дніпропетровського історичного музею, який розробив курс «Краєзнавство» для студентів історичного факультету. Важливий внесок у застосування краєзнавчих методів в освіті в нашому регіоні зробив видатний педагог, історик церкви В. Біднов. Освітню діяльність В. Біднов здійснював, спочатку працюючи в початкових школах, а згодом – у Катеринославській семінарії, а також Кам'янець-Подільському українському інституті. В освітній діяльності вчений використовував відомості, отримані в ході наукової роботи, зокрема дані про історію Катеринославської єпархії, біографічні відомості про видатних діячів, про освіту, культуру й церковну організацію доби Запорізької Січі та після її зруйнування. До того ж він був активним членом катеринославської «Просвіти» (що дозволяло завдяки громадській спрямованості залучити до освітньо-виховного процесу верстви населення, не охоплені навчанням у початкових, середніх та вищих закладах), редагував «Вісник товариства

«Просвіта» й український відділ газети «Наше життя». В. Біднов очолював місцевий філіал Учительської спілки та ініціював (і очолив) проведення Губернського українського національного з'їзду в Катеринославі. Наприкінці XIX ст. на необхідності застосовувати краєзнавчо-екскурсійні форми в народній освіті (спрямованій на підвищення рівня знань широких верств населення, рівня самосвідомості, формування активної громадської позиції та власної позиції щодо різноманітних подій та явищ суспільного та політичного характеру) наголошували видатні діячі культури, письменники, митці, зокрема М. Максимович, І. Крип'якевич, М. Костомаров, В. Антонович, М. Аркас, Я. Партицький, Я. Головацький, І. Франко та ін.

Русова, С. Методика початкової географії [Текст]/ С. Русова. – К.: Укр. шк., 1918. – С. 50.

На початку XX ст. політичні чинники з одного боку (утворення нової держави – СРСР, формування нового політичного світогляду, перебудова політичної картини світу, шкільна реформа тощо) та педагогічно-еволюційні фактори з іншого (урізноманітнення форм та методів навчання, збільшення інформаційної бази наукового знання, розгалуження науки та ін.) зумовили потребу у формуванні потужної методичної бази шкільної географії із застосуванням краєзнавчих форм навчання для підвищення рівня знань учнів і представників різних верств населення, а також із метою патріотичного виховання, ознайомлення з правилами екологічної поведінки в умовах формування техносфери й антропогенного середовища тощо.

Залучення до політичного апарату колишніх учителів-гуманістів та природознавців українського походження (у різний час посаду міністра освіти обіймали В. Затонський, Я. Ряпо, М. Скрипник, К. Дубняк та ін.), укріпило позиції українського національного виховання, у тому числі краєзнавчої освіти. Зокрема, перший нарком освіти Радянської України В. Затонський вважав наближення школи до життя головним завданням країни. На його думку, було вкрай важливо навчити дітей застосовувати набуті знання й навички в професійній діяльності, для чого було потрібно створити методичну базу з навчання географії, зокрема, створити в школах сільгоспкабінети й на їх базі – різноманітні гуртки, товариства та об'єднання, у тому числі товариства юних натуралістів (юннатів) тощо.

У цей час упроваджували ідеї так званої «трудової» школи, що поєднувала навчання з практичною діяльністю. Беручи участь у практичній діяльності, учні мали можливість краще пізнати свою Батьківщину та визначити, у якій галузі вони можуть принести найбільше користі. Вагомий внесок у розвиток цих ідей зробив М. Яворський, який всебічно підтримував краєзнавчий рух. Він очолив створений у 1925 р. Український комітет краєзнавства (УКК), що тривалий час залишався головним керівним органом у сфері краєзнавчих досліджень та краєзнавчої освіти. УКК надавав величезного значення школі як осередку краєзнавчої роботи, як «першій інстанції виховання народних мас», упорядковував та підтримував діяльність краєзнавчих музеїв різного рівня, забезпечував розгортання краєзнавчого руху на теренах України.

Вбачав у краєзнавстві перспективний засіб розвитку сільських шкіл і М. Грищенко. При цьому він особливу увагу приділяв екскурсійному методу та роботі учнів під час таких занять – зарисовуванню, записуванню тощо.

Принципи трудової школи в позакласній роботі впроваджував І. Ткаченко, який організував плідну навчально-дослідну роботу на шкільних майданчиках. М. Стельмахович – провідний фахівець з етнопедagogіки – вважав одним із найважливіших завдань освіти дотримання етнонаціональних традицій у навчанні та вихованні.

На початку 30-х рр. набув поширення юннатівський рух, що об'єднав як учителів-керівників, так і дітей різного шкільного віку. На початковому етапі дітей навчали шанобливо ставитися до природи, поважати життя, правильно поводитися в природному середовищі. Зокрема, було запроваджено святкування днів Землі, птахів тощо. За часів колективізації й індустріалізації роль цього руху перебільшували, орієнтували його на сільськогосподарський напрямок виховання – дітей привчали знищувати «шкідників», залучали до сільгоспробіт тощо. Сьогодні поставлено під сумнів існування «добрих» та «поганих, шкідливих» рослин і тварин, що знову знаходить відображення в позакласній роботі.

Як окремий напрям розвивалася шкільна музейна робота – спосіб забезпечення спадкоємності поколінь у сфері матеріального та духовного життя суспільства. Музейна справа бере свій початок з античності, з часів створення перших публічних музеїв та формування приватних зібрань, але суто педагогічна функція краєзнавчих музеїв при шкільних та позашкільних установах сформувалася наприкінці ХІХ ст. Майже за півтора сторіччя музейний складник позакласної роботи пройшов складний шлях розвитку й на сьогодні становить провідну галузь упровадження головних принципів позакласної освіти.

Позакласну краєзнавчу роботу як один з основних засобів вивчення історії, географії, природи певної території, чинник комуністичного ідейного виховання в різні часи розглядали провідні вчені, педагоги, методисти: В. Багрій, І. Безкоровайний, П. Іванов, Т. Поздняк, А. Сейненський, В. Смирнов, А. Хоптяр та ін. На сучасному етапі позакласна робота набуває особливого значення. Доцільність застосування краєзнавчих та туристичних форм в освіті обґрунтовано педагогами, методистами, вченими – В. Обозним, М. Костицею, М. Крачилом, В. Серебряєм, Л. Зеленською, О. Тімець та ін.

Нині успішно впроваджують у життя принципи позакласної освіти на базі численних позашкільних закладів – будинків молоді, культури, дитячих обласних та районних центрів дитячої творчості тощо.

Питання для обговорення

1. Способи виховання в давньому світі (Давня Греція та Рим, Давній Схід).
2. Способи виховання особистості в епоху Відродження. Формування уявлень про екскурсію як провідний метод виховання.
3. Розвиток туристичних форм виховання в Російській імперії (на прикладі Катеринославської губернії). Діяльність І. Акінфієва, Д. Яворницького та ін.
4. Розвиток туристичних форм виховання в СРСР.
5. Тенденції розвитку туристичних форм освітньо-виховного процесу в сучасній українській освіті.

Завдання:

1. Скласти таблицю за зразком (табл. 2.1), де вказати: етапи розвитку ТКР в Україні; країни, де запроваджували прогресивні педагогічні ідеї; авторів цих ідей (педагогів, філософів, просвітників, методистів, керівників державного апарату, науковців) та наукові школи.

Таблиця 2.1.

Етапи становлення та розвитку позакласної роботи як форми освітньої діяльності

Назва історичного етапу	Країни	Час (тривалість)	Педагогічні ідеї	Представники
Античність				
Середньовіччя				
Новий етап				
Епоха Відродження				
Доба Просвітництва				
Радянський етап				
Новітній етап				

Тема 3. ФОРМИ, ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

Мета: ознайомитися з основами ТКР, визначити й опанувати провідні методи освіти та виховання.

Теоретичні відомості

Головна мета освіти на сучасному етапі – набуття школярами суспільного досвіду, успадкування історичних традицій, формування національної духовної культури. Саме це визначає головні принципи позакласної роботи як потужного механізму формування особистості.

Сучасна позакласна освіта ґрунтується на принципах гуманізації, єдності загальнолюдських і національних цінностей, демократизації, науковості та системності, безперервності, наступності й інтеграції, багатоукладності та варіативності, добровільності та доступності, самостійності й активності особистості, практичної спрямованості.

Принципи навчання – це основні дидактичні положення як усієї системи навчання, так і окремих навчальних дисциплін. Принципи навчання мають ієрархічну структуру і впливають з основних принципів дидактики. Нижче розглянуто головні принципи навчання.

Принцип науковості навчання полягає в доборі матеріалу, відповідного за структурою і змістом рівню сучасної науки, необхідного для формування в школярів уявлень про причинно-наслідкові зв'язки географічних явищ, процесів і подій, про новітні досягнення географії та її зв'язок з іншими науками.

Науковість навчання передбачає дотримання принципів систематичності, послідовності, єдності конкретного й абстрактного, проблемності, професійної спрямованості, усвідомлення, розвитку теоретичного мислення.

Принцип систематичності та послідовності передбачає засвоєння змісту навчального матеріалу за схемою «від простого до складного» через послідовне викладення матеріалу, виділення основного, логічний перехід від засвоєння попереднього до сприйняття нового. Дотримання цього принципу забезпечує системність здобуття знань учнями (відповідно і системність мислення).

Принцип доступності викладання виявляється в компенсуванні складності змісту навчального матеріалу майстерним його викладенням учителем або вдалою подачею автором підручника через дотримання принципу послідовності – від простого до складнішого. Тобто чим складніший матеріал, тим простіше, дохідливіше слід його подавати.

Принцип зв'язку навчання з життям, теорії з практикою полягає у використанні на уроках життєвого досвіду учнів, розкритті практичної значущості знань, застосуванні їх у практичній діяльності, в участі школярів у громадському житті. Відповідно до зазначеного принципу наукові положення в навчально-виховному процесі повинні бути підтверджені конкретною педагогічною практикою. 16

Принцип свідомості й активності учнів передбачає ініціативність навчання через застосування проблемних методів, залучення всіх психічних процесів, які сприяють активізації пізнання. Активне й свідоме набуття знань, умінь і навичок неможливе без застосування різноманітних розумових операцій (порівняння і зіставлення, аналізу й синтезу, індукції та дедукції, аналогії), без установлення взаємозв'язків і взаємообумовленості у вивченому матеріалі, правильного формулювання думки в ході усного мовлення. На успішність засвоєння матеріалу учнями впливає пізнавальна активність, яку стимулюють систематичним повторенням засвоєних знань, варіативністю й диференціацією вправ і видів роботи для засвоєння складного матеріалу доступними методами. Застосуванню знань під час виконання конкретних завдань сприяють проблемне навчання, диференціація матеріалу відповідно до навчальних можливостей учнів, використання сучасних технічних засобів навчання, уміння вчителя враховувати психологічний стан учнів.

Принцип наочності обумовлений успішністю навчання на основі живого сприйняття конкретних предметів і явищ дійсності або їх зображень, зокрема натуральних (рослини, тварини, зразки гірських порід, зоряне небо, прилади, машини, явища природи), образних (картини, таблиці, моделі, муляжі, математичні фігури), символічних (географічні карти, графіки, діаграми, схеми, формули). Застосування наочних засобів підпорядковане цілям та завданням навчання відповідно до необхідності розвитку самостійності й активності учнів з урахуванням їх вікових особливостей. Наочні засоби мають бути змістовні, естетично оформлені, лаконічні, вони повинні відповідати психологічним законам сприйняття й не викликати додаткових асоціацій.

Принцип стійкості знань, умінь і навичок спрямовує позакласну роботу на тривале збереження в пам'яті набутих знань, умінь і навичок через їх повторення й закріплення: повторення навчального матеріалу за розділами і структурними смисловими частинами; запам'ятовування нового матеріалу в

поєднанні з пройденим раніше; активізація пам'яті й мислення учнів під час повторення (запитання, порівняння, аналіз, синтез, класифікація, узагальнення); групування матеріалу з метою його систематизації; акцентування основних ідей у процесі повторення матеріалу; застосування різноманітних вправ і методик, форм і підходів, самостійної роботи як методу; постійне звернення до раніше засвоєних знань для нового їх трактування.

Принцип індивідуального підходу до учнів означає врахування рівня розумового розвитку, знань і вмінь, працездатності, пізнавальної та практичної самостійності учнів, їх пізнавальних інтересів, розвитку вольової сфери, ставлення до навчання.

Принцип емоційності навчання спирається на жвавий, образний виклад матеріалу, емоційність мови вчителя, його ставлення до учнів, зовнішній вигляд, використання цікавих прикладів, застосування наочності й технічних засобів навчання, формування в учнів почуття обов'язку.

В умовах швидкого розвитку суспільства в позакласній роботі з географії виділяють новітні, нетрадиційні принципи.

Принцип демократизації полягає в організації позакласної роботи відповідно до умов розвитку суспільства і тенденцій розвитку цивілізації, в урахуванні особливостей навчання залежно від розвитку дитини й застосуванні ефективних форм впливу на неї.

Принцип виховання здорової дитини реалізований у процесі поєднання фізичної культури з моральним, інтелектуальним та естетичним вихованням, виявляється у створенні матеріальної бази для зміцнення здоров'я школярів. У позакласній роботі цей принцип втілено в ТКР.

Принцип диференціації навчального процесу передбачає дозування навчального матеріалу для учнів з урахуванням їх загального розвитку, заохочення кожного школяра до розвитку своїх здібностей за відповідних умов, успішно створених під час організації позакласної роботи з географії.

Принцип оптимізації навчально-виховного процесу ґрунтується на досягненні школярами високого рівня знань, умінь і навичок, розвитку їх психологічних, інтелектуальних функцій, удосконаленні способів та шляхів навчально-пізнавальної діяльності з допомогою вчителів-професіоналів, яких запрошують для спільної участі в позакласній роботі, або з допомогою позашкільних навчальних закладів.

Принцип нетрадиційності системи навчання полягає в застосуванні нових форм навчання, які сприяють засвоєнню учнями знань (колоквиуми, заліки, реферати, наукові повідомлення, олімпіади, конкурси тощо). Цей принцип передбачає спільне навчання різновікових груп учнів і ґрунтується на тому, що старші допомагатимуть засвоїти навчальний матеріал молодшим.

Головний принцип позакласної роботи – *краєзнавчий*. Це принцип, в основі якого лежить конкретизація, розкриття й підтвердження наукових понять фактами (природні явища, процеси довкілля) через пізнання малої території – «рідного краю». Краєзнавчий принцип поєднує навчання та виховання в одне ціле шляхом перетворення теоретичних знань на конкретні практичні вміння й навички в умовах, коли краєзнавчий матеріал служить вихідною базою для формування географічних уявлень, усвідомлення понять і закономірностей.

Краєзнавчий принцип дозволяє порівнювати невідомі території та їх властивості з уже відомими – рідними – і в такий спосіб установлює чіткі закономірності й сприяє формуванню систематичних знань, стимулює пізнавальний інтерес, ініціативу в навчанні, поживляє процес сприйняття на уроках, допомагає краще зрозуміти нові поняття й засвоїти вже відомі, а отже, підвищує ефективність освітньо-виховного процесу.

Розвиток краєзнавчої освіти неможливий без упровадження туристичних форм позакласної роботи – прогулянок, подорожей, експедицій тощо, під час яких учні вчаться досліджувати конкретну територію. Залежно від змісту, напрямку та завдань діяльності всю позакласну роботу можна поділити:

- на пізнавальну (пізнання навколишнього середовища через глибоке опрацювання джерел інформації або отримання знань безпосередньо з навколишнього середовища);

- дослідну (передбачає пізнавальну роботу, основу якої становить активний науковий пошук, відкриття нових фактів, самостійне здобуття знань);

- практичну (розвивається під впливом цілеспрямованого пошуку і формує активне ставлення до навколишнього світу, особистий світогляд і переконання, робить отримані під час дослідної роботи результати суспільно корисними).

Форми позакласної роботи прийнято розрізняти за систематичністю, напрямком, кількістю учасників, місцем проведення роботи тощо.

За систематичністю виділяють періодичні та епізодичні форми. До періодичних належать планові багаторазові заходи з відносно постійним складом учасників, які проводять за конкретними календарними й тематичними планами і які мають тісний зв'язок із навчальними програмами. Найпоширеніші періодичні форми – це гуртки, секції, шкільні географічні товариства. Епізодичні форми охоплюють разові позакласні заходи, що мають поглибити знання з конкретної теми: прогулянки, екскурсії, зустрічі з видатними земляками, свята тощо.

Крім того, важливий складовий елемент позакласної роботи – шкільні краєзнавчі музеї та навчальні стежки (комплексні й тематичні). Вони також ґрунтуються на систематичній роботі, але тривалість їх функціонування обумовлює змінний склад учасників. При цьому керівником та ініціатором може бути вчитель-методист, але втіленням у життя цієї форми роботи займається цілий колектив учнів різного віку.

За місцем проведення розрізняють стаціонарні та нестаціонарні форми роботи. Стаціонарні форми реалізують на базі школи (кабінет, музей, географічний майданчик, дослідна ділянка тощо), вони охоплюють: роботу на географічному майданчику (орієнтування за сторонами горизонту, робота з планшетом, складання планів та ін.); фенологічні спостереження; зустрічі з видатними людьми; уявні подорожі; краєзнавчі олімпіади, конференції, лекторії, шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини; випуск краєзнавчого журналу, радіопередач та стінних газет; листування та обмін краєзнавчою літературою тощо.

Нестаціонарні форми передбачають активне пересування по місцевості з пізнавальною та дослідною метою: різноманітні прогулянки, туристичні походи – одноденні (без ночівель), вихідного дня (з однією ночівлею), багатоденні (краєзнавчо-екскурсійні та ступеневі); подорожі різними видами транспорту

(водні, сухопутні тощо), туристичні зльоти і змагання, екскурсії (програмні та позапрограмні; оглядові й тематичні; пішохідні, автобусні, комбіновані тощо).

За кількістю учасників виділяють індивідуальні та колективні (групові й масові) форми роботи. До колективних форм позакласної роботи належать конференції, тематичні вечори, розважальні вечори й ранки, географічні тижні, зустрічі з видатними людьми, конкурси, фестивалі, олімпіади тощо. Групові форми виховної роботи – огляди новин, гуртки різної спрямованості, екскурсії, походи, змагання, конкурси, вікторини та ін.

Доцільність індивідуального підходу зумовлена особливостями розвитку особистості, рівнем її вихованості, досвіду, поведінки, потребами та інтересами. Зазвичай застосування власне індивідуальних форм (бесід, наукової роботи в рамках Малої академії наук, консультацій тощо) у масовій позакласній роботі обмежене через необхідність соціальної адаптації учнів, що можливе лише в колективних формах (але за умови індивідуального підходу).

Методи позакласної роботи включають способи й шляхи взаємодії вчителів, вихователів та учнів, спрямовані на формування у вихованців певних поглядів, переконань, почуттів і поведінкових звичок. Вибір методу й ефективність його застосування зазвичай залежить від вікових особливостей школярів, рівня розвитку дитячого колективу й окремих школярів, індивідуальних особливостей учнів, доцільності педагогічного впливу. До ефективних методів формування особистості належать методи словесного впливу (роз'яснення, розповідь, лекція, бесіда, диспут тощо) та метод прикладу.

Ефективність позакласної роботи полягає в поєднанні теоретичних і практичних методів роботи: словесних (вербальних); спостереження; роботи з історичними джерелами; картографічного методу тощо. Словесні (вербальні) методи охоплюють лекції, бесіди, розповіді та інтерв'ю, де провідну роль відіграє слово вчителя або особи, яка проводить захід. Цей метод надзвичайно ефективний на початкових етапах позакласної роботи, коли цікава розповідь або бесіда стимулює пізнавальний інтерес, зустріч із видатними людьми свого краю дає змогу відчувати свою причетність до історичного минулого батьківщини, лекція дає відомості, що задовольняють пізнавальний інтерес, та визначає шлях подальших досліджень дітей.

Практичні методи спрямовані на формування вмінь і навичок географічних досліджень, тому їх застосовують під час спостережень, роботи з приладами, роботи на географічному майданчику тощо.

Метод спостереження поширений практично в усіх видах краєзнавчих досліджень. Він передбачає самостійне споглядання об'єктів і явищ із наступним формулюванням логічних висновків. Спостереження можуть бути епізодичні (разові), сезонні або систематичні, їх результати обов'язково заносять у щоденник спостережень, вони дозволяють учням робити узагальнення на основі власного досвіду.

Метод конструювання та моделювання застосовують у позакласній роботі під час створення макетів і моделей Землі, саморобних компасів та інших приладів, це сприяє формуванню образного мислення в учнів. Крім того, цей метод підвищує ефективність педагогічних методів (аналогії, абстрагування тощо), а також дозволяє активізувати увагу учнів, сприяє формуванню вміння зосереджуватися, доводити почату роботу до кінця.

Дослідно-експериментальний метод застосовують тоді, коли спостереження за об'єктами чи явищами потребує більшого часу та уваги. Досліди проводить учитель разом з учнями, але ініціативу потрібно віддавати дітям.

Екскурсійно-туристичний метод є один із найцікавіших, адже він має пригодницький характер і водночас пов'язаний з активними способами пізнання об'єктів шляхом безпосереднього ознайомлення з ними. Позитивною рисою цього методу є активне пересування по місцевості, що виконує освітню, виховну та розвивальну функції.

Джерелознавчий аналіз полягає у вивченні джерел географічної інформації, він формує в учнів навички самостійної роботи. Джерелознавчий аналіз доцільно застосовувати на етапі заочного ознайомлення з об'єктом, коли учні вивчають різноманітну літературу й отримують уявлення про те чи інше явище, об'єкт чи територію.

Картографічний метод є невід'ємна складова частина географічного дослідження будь-якого рівня. У позакласній роботі до цього методу вдаються під час поглибленого вивчення змісту карт, їх аналізу, зіставлення, вимірів за картою, проведення досліджень за топографічними картами, складання картографічних основ для проведення походів та експедицій, оформлення в картографічному вигляді результатів досліджень.

Запитання для самоперевірки

1. Які ви знаєте особливості періодичних форм ТКР? Чи вважаєте ви їх більш ефективними, ніж епізодичні?
2. У чому полягає сутність шкільного географічного товариства?
3. У чому полягає джерелознавчий аналіз?
4. Які переваги має краєзнавчий дидактичний принцип позакласної роботи?

Завдання:

Підготувати розширену доповідь про один з інноваційних методів ТКР. Обґрунтувати його доцільність та переваги.

Тема 4. ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ УЧНІВ І ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА

Мета: набути знань про вікові особливості розвитку учнів та можливості їх використання в плануванні ТКР.

Теоретичні відомості

Успішне вивчення географії на уроках та ефективне проведення позакласних заходів залежать від урахування психологічних особливостей школярів на всіх етапах навчання, а також їх вікових особливостей, які зумовлюють застосування певних прийомів, форм та засобів навчання. Безумовно, кожний віковий етап розвитку учня – це важливий щабель у формуванні особистості в індивідуально-психічному та суспільному аспектах. З

огляду на це необхідно враховувати вікові особливості кожного періоду розвитку дитини в процесі організації позакласної роботи з географії.

Навчання географії й, отже, організація позакласної роботи охоплює дітей переважно середнього та старшого шкільного віку. Молодших школярів позакласна робота з географії охоплює лише частково, хоч початкові знання про природу, господарство й населення свого краю учні отримують у 2-му класі на уроках читання, у 3-му класі під час вивчення дисципліни «Природознавство». У 6-му класі учні ознайомлюються з географією. Саме на цьому етапі діти засвоюють поняття «рідний край» та «батьківщина».

У молодшому шкільному віці ще складно говорити про профорієнтаційну роботу, насамперед важливо сформувати пізнавальний інтерес до предмета за допомогою ігрових прийомів, уявних подорожей, цікавих розповідей. Туристичні форми роботи мають бути необтяжливі, щоб не знизити рівень сприйняття школярів. Переважно це прогулянки та екскурсії. Маршрути на навчальних стежках для дітей молодшого шкільного віку скорочують, більшу увагу приділяють найцікавішим фактам і відомостям. Але при цьому не слід забувати, що учні – це вже не малята, а окремі особистості.

Середній етап загальноосвітньої школи охоплює учнів 7 – 9-х класів і належить до раннього підліткового віку. Цей період називають перехідним у фізичному, психічному, соціальному відношеннях. У цьому віці пізнавальні й соціальні мотиви навчання розвиваються в єдності.

Навчання для підлітків – це основний вид діяльності, тому від успішності підлітків залежить їх психологічний стан. Переваги цього віку полягають у готовності самостійно обирати цікаві предмети, а також підвищеному синтезуванні тих чи інших сторін навчання. Значна перевага цього віку полягає в готовності підлітків до всіх видів навчальної діяльності, які роблять їх дорослими у власних очах.

У цьому віці розвивається стійкий інтерес до діяльності, до всього цікавого, значного, має місце прагнення підлітків знати все докладно, вирішувати питання самостійно. У підлітковому віці починають формуватися професійні інтереси і диференційоване ставлення до навчальних предметів як до «потрібних», «цікавих» з одного боку і «непотрібних», «неважливих» з іншого.

Для підліткового віку характерний перехід від предметного світосприйняття до розвитку більш складних форм мислення у зв'язку із засвоєнням абстрактного матеріалу, загальних понять, теорій, закономірностей.

Для учнів середнього шкільного віку доцільно застосовувати вправи, спрямовані на формування вміння обговорювати певні події, факти, дискутувати з приводу почутого. У них інтенсивно розвивається довільна логічна пам'ять, зростає вміння логічно обробляти матеріал для навмисного запам'ятовування.

Старший шкільний вік характеризує учнів як уже дорослих, сформованих особистостей, здатних до здійснення самостійних досліджень, вироблення власних міркувань і поглядів. Діти в цьому віці здатні аналітично осмислювати інформацію, робити логічні висновки, тому необхідно планувати такі форми позакласної роботи, які дадуть учням можливість поглибити знання шляхом самостійних пошуків, спільних дискусій, дозволять застосувати теоретичні

знання на практиці. Дітей старшого шкільного віку можна залучати до дослідної (фондова робота, дослідження музейних предметів, комплектація фондів) та експозиційної (проведення екскурсій, лекцій тощо) роботи шкільного музею, планування та проведення екскурсій навчальною стежкою та до інших форм позакласної роботи, які потребують високого ступеня відповідальності.

Беручи до уваги вікові особливості школярів, необхідно:

- розраховувати обсяг роботи для кожного учня, визначати приблизні строки виконання;
- оцінювати психологічну сумісність дітей під час виконання будь-якої спільної діяльності;
- уникати нав'язування будь-якої діяльності, навіть такої, що здається вчителю цікавою і корисною;
- виключати наказовий тон;
- надавати дітям більше самостійності, довіряти їм і в такий спосіб стимулювати розвиток почуття відповідальності;
- давати відповідну оцінку діяльності учнів, багаторазово обдумувати способи й засоби заохочення і покарання щодо конкретного учня;
- уживати заходи морального виховання;
- привертати увагу такими фразами: «Необхідно відзначити...», «Цікавий той факт, що...», «Зверніть увагу на те, що...»;
- прислуховуватися до думок дітей, зважати на їх інтереси й відносини;
- виключати з ужитку різкі судження про самих дітей і їх вчинки, пристрасті.

Запитання для самоперевірки

1. Чому необхідно враховувати вікові особливості дитини під час організації ТКР?
2. Чому підлітковий вік називають перехідним? Яке значення він має для освіти в цілому та для організації ТКР?

Завдання

1. Підготувати творчим колективом розширений опис проблемної ситуації, яка може виникнути, коли вчитель не враховує вікові та психологічні особливості дітей, залучених до ТКР. За потреби навести приклад із власного досвіду. Зробити висновки про причини та наслідки, а також про шляхи розв'язання виниклого конфлікту.

Тема 5. ПЕРІОДИЧНІ ФОРМИ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ. ПЛАНУВАННЯ Й ОБЛІК РОБОТИ ГУРТКІВ ГЕОГРАФІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

Мета: набути практичних навичок планування навчальної роботи, зокрема окремого виду ТКР на прикладі географічного гуртка.

Теоретичні відомості

Гурток – це періодична форма позакласної роботи з відносно постійним складом учасників, що має на меті поглиблення знань із географії,

удосконалення вмінь і навичок учнів, практичне застосування ними теоретичних відомостей, підвищення їх інтересу до предмета й професійну орієнтацію. Незалежно від основного призначення гуртка ставлять такі загальні вимоги до організації його роботи: актуальність тематики; зв'язок із навчальною програмою; відповідність тематики віку учнів, їх інтересам і вподобанням. Тільки за умови виконання таких вимог відбувається успішне засвоєння та поглиблення знань, отриманих на уроках з географії.

На першому етапі організації гуртка вчитель обирає напрям роботи відповідно до навчальної програми й актуальних питань сучасної науки, планує склад учасників та визначає можливість роботи за обраним напрямком (доступність навчального матеріалу, наявність у населеному пункті фахівців із певної проблематики, фінансове забезпечення школи та дітей тощо). Після оцінки можливості реалізації задуму вчитель переходить до планування роботи гуртка та узгодження його з керівництвом. Назва гуртка повинна відображати основний напрям його роботи.

Діяльність гуртка планують на два роки: протягом першого року учні ознайомлюються з напрямком, здійснюють екскурсії, вчаться самостійно працювати з джерелами інформації, протягом другого – застосовують набуті навички на практиці. Заняття гуртка не регламентовані навчальною програмою, але мають бути пов'язані з пройденим матеріалом, щоб можна було уникнути «білих плям» під час опрацювання певних тем, та майбутніх повторів у процесі роботи на уроках.

Планування та організація діяльності гуртка містить два етапи. На першому етапі вчитель здійснює календарне й тематичне планування гуртка, де визначає напрям роботи, мету, завдання та результати, що мають бути отримані наприкінці першого та другого років роботи. Календарне планування включає розклад усіх заходів за конкретними датами, у тому числі виїзних екскурсій, експедицій та походів. Під час планування доцільно скласти попередній список методичної літератури, необхідної в процесі проведення занять гуртка: журнал обліку занять, анкети, питальники, паспорти об'єктів, маршрутні листи тощо. Остаточні календарний і тематичний плани вчитель узгоджує з керівництвом школи й розпочинає розробку конкретних занять і заходів (табл. 5.1).

Таблиця 5.1.

Типовий план-графік роботи гуртка

Дата	Загальна тема	Тема заняття	Стислий зміст, мета заняття	Форма заохочення

Прикладом географічних гуртків можуть служити туристичні, краєзнавчі гуртки, країнознавчі студії, гуртки зі спортивного орієнтування, економіко-географічні гуртки тощо. Напрямок діяльності гуртка має бути визначений на першому етапі, але протягом двох років роботи тематику занять можна суттєво корегувати відповідно до реальних уподобань учнів, їх здатності засвоювати матеріал та здійснювати самостійні дослідження.

На другому етапі вчитель розробляє конкретні заняття й заходи, планує екскурсії та походи, виїзні форми роботи, роботу на екологічних стежках тощо. При цьому він складає плани у вигляді таблиці 5.2.

Таблиця 5.2

Бланк плану позакласного заняття

Тема. Дата	
Вік гуртківців. Класи	
Мета заняття	
Обладнання	
	Хід заняття
Тривалість. Форми роботи	Змістова частина (текст)
Висновки уроку. Домашнє завдання	

Наприкінці кожного звітного року необхідно здійснювати розширений аналіз роботи гуртка з метою визначення його доцільності та ефективності.

Завдання

1. Скласти календарний план роботи гуртка з розрахунку два заняття на тиждень з урахуванням шкільних канікул (тематику роботи й назву гуртка вибрати самостійно) за формою (табл. 5.3).
2. Розробити демонстраційне заняття гуртка за обраною темою.
3. Провести демонстраційне заняття (із застосуванням наочності).
4. Розробити структуру й статут шкільного географічного товариства.
5. Визначити напрямки роботи товариства. Скласти календарний план роботи.

Таблиця 5.3

Календарний план роботи гуртка

Дата	Тема	Форма роботи	Клас	Форма заохочення

Запитання для самоперевірки

1. Що таке гурток? Які особливості відрізняють його від географічного товариства?
2. Які чинники визначають ефективність роботи гуртка?
3. З якою метою здійснюють планування гуртка?